

BOSNA-HERSEK'TE GÜVENİLMEZ BARIŞ VE DAYTON ANLAŞMASI SONRASI

Gerçek Barış Süreci mi, Geçici bir Ateşkes mi?

Yirminci yüzyılın son on yıllık dönemine girilirken, dünya siyasal konjonktürü, büyük ve köklü değişikliklere sahne olmuştur. 1989'dan itibaren soğuk savaşın sona erip, komünist ideolojinin siyasi bir sistem olarak iflası ile Yugoslavya ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği çökmüş ve Doğu Avrupa komünist ülkeleri tek tek komünist bloktan ayrılarak yeni rejimlerle idare edilen ülkeler haline gelmiştir. Bu arada birçok eski komünist ülke de kendi içlerinde parçalanmıştır. Bunlardan bazıları oldukça sancısız bir şekilde gerçekleşmiş, diğer bazıları ise Yugoslavya'da olduğu gibi büyük sıkıntı ve olaylara sahne olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen 50 yıl içinde Avrupa'da ortaya çıkan çeşitli etnik ve din amaçlı mücadeleler içinde en büyük etnik temizleme uygulamalarının yapıldığı çatışma ise Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra Bosna-Hersek Cumhuriyetinde yaşanmıştır. Bosna-Hersek topraklarındaki savaş inanılmaz boyutlarda tahribata, insan hayatına ve ızdırabına mal olmuştur. Bu savaşta insan hakları tümü ile ihlal edilmiş, uluslararası kaide ve kurallar çiğnenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlandığı günlerde ise Dayton uzlaşması ve Paris Barış Anlaşması'na imza koyan taraflar, Bosna'da ki Barışı yürütme çabaları içindedirler. Aksayan uygulamaları düzeltmek amacı ile Roma toplantısına katılmış ve taahhütlerini birkere daha yenilemek durumunda kalmışlardır. Birleşmiş Milletler Barış Gücü askerleri yerine NATO askerleri görevi devralmışlardır. Büyük dış baskılar ve olayların zorlaması ile gerçekleşen bu Barış ne kadar kalıcı olacak, nasıl uygulanacak ve ne zamana kadar etkili olabilecektir ? Geçici olmanın ötesine gidebilecek midir? bunları ancak zaman ve olayların gelişimi gösterecektir. Dayton uzlaşmasının gerçek bir çözüm ve kalıcı bir durum mu ,yoksa geçici bir serap mı olduğunu da önümüzdeki aylarda belli olacaktır.

Geçmiş Kısa bir bakış

Eski Yugoslavya'nın ortasında yer alan Bosna-Hersek cumhuriyeti çeşitli etnik ve din gruplarının yaşadığı uluslararası bir kişiliğe sahip bir ülke olarak 1992 de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bundan çok kısa bir zaman sonra da ülke büyük bir karmaşa, savaş ve yıkım sürecine girmiştir. Toprakları komşuları tarafından istila edilmiş, halkı büyük bir etnik temizlemeye tabi tutulmuştur. 1992 Mart'ından bu yana devam etmekte olan savaş, Avrupa ve diğer dünya devletlerinin girişimleri ve

Doç. Dr. Oya Akgönenç Mughisuddin

Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

Birleşmiş Milletler Teşkilatının barışı koruma operasyonlarına rağmen durdurulamamıştır.

Kırk dört ayı aşkın bir zamandır Bosna'da süren giden savaş ve çeşitli girişimlerle sağlanmak istenen barış, sonunda Amerika Birleşik Devletlerinin girişimi, ısrarı ve kararlı tutumu ile gerçekleşmiştir. Amerika'nın Ohio eyaletinde bulunan Dayton şehri yakınında ki Amerikan Hava Kuvvetlerine ait bir üsde yapılan ve üç hafta süren son derece gergin ve zor müzakere ve pazarlıklar sonucunda, 1992'den bu yana savaşmakta olan taraflar **22 Kasım 1995'te Dayton uzlaşmasını** imzalamış ve Paris'te yapılacak olan Barış anlaşmasına gitmeye razı olmuşlardır.

Elli bir bin yüz yirmi dokuz Kilometre kare ve dört buçuk milyon nüfuslu Bosna-Hersek 6 Şubat 1992 de bağımsızlığını ilan etmiş ve Avrupa'da AGİT (eski AGİK teşkilatı) ve Birleşmiş Milletler Tarafından bağımsız yeni bir devlet olarak tanınmıştır. Etnik, lisan ve din bakımından çeşitlilik arz eden ve adeta bir mozaik görünümünde ki toplumunu da yeni politik yapısı içinde aynen muhafaza etmeye çalışan Bosna-Hersek 'in bu gayretleri başarıya ulaşamamıştır. Komşuları Sırlar ve Hırvatlar, Bosna-Hersek devleti sınırları içinde kendi etnik ve din gruplarının çoğunlukta olduğu bölgeleri ilk defa teşvik edip, destekleyerek sonra da bizzat işgal ederek bu bölgelerde etnik ve dini temizlik hareketlerine başlamışlardır. Böylece Bosna halkı, kendilerini kırk dört aydan fazla sürecek bir mücadele içinde bulmuştur. Bu dönem içinde sürekli olarak toprakları küçülmüş, nüfusu erimiş ve tarihi mirası sistematik olarak yok edilmiştir.

Bosna-Hersek devleti bu süreç içinde, hem iç, hem de dış gruplara karşı bir yaşam ve toprak mücadelesi vermiştir. Slovenya ve Hırvatistan gibi bağımsızlığını ilan edip kendine yeni bir yol çizme isteğinin dışında hiç bir talebi olmamasına rağmen kendisini kanlı bir savaşın içinde bulmuş, direnmeye dövüşmeye veya tamamen yok edilmeyi göze almaya zorlanmıştır. Dört yıla yakın süren bu savaşın sonunda Bosna-Hersek, 250 binin üstünde ölü, 2 milyon "un üstünde yersiz, yurtsuz göçmen ve 100 binin üstünde tecavüze uğramış kadın ve kız ve yüz binlerce yaralı ve psikolojik travmaya uğramış çocuğa rağmen, geri kalanları kurtarabilmek için Dayton toplantısına katılmaya ve Dayton uzlaşması ve Paris anlaşmasına imza koymak zorunda kalmıştır.

Kısacası, Bosna-Hersek'in kendine özgün etnik, din ve kültür yapısının Avrupa'nın ortasında bağımsız bir devlet olarak yaşamasına, başarıyla gelişmesine fırsat ve imkan verilmemiştir. Bosna-

Hersek Cumhuriyeti 1994'te büyük bir değişimden geçerek, Hırvatistan'la bir Federasyon kurmaya razı olmuştur. 1992 ve 1993 yıllarında Hırvatistan'la yaptığı mücadelelere rağmen, bağımsız bir devlet olarak kalabilmek ve nüfusunun geri kalan kısmını tam bir soykırımından kurtarabilmek amacı ile Hırvatistan'la bir Federasyon içine girmeyi kabul etmiştir. Bosna devleti ancak bu şartlar altında hem dış dünyadan daha rahat bir şekilde yardım alabilmiş, hem de Suplara karşı başarılı askeri operasyonlarla, kaybetmiş olduğu topraklardan bazılarını geriye kazanmıştır.

1995'in Ağustosuna gelindiğinde, Dünya kamuoyu ve Bosna krizi ile siyasi ve askeri bağlantısı olan devletler, 1992'den bu yana devam eden bu ölümcül savaşın durdurulması için çok acil bazı yeni tedbirlerin gerektiğinde fıkır birliğine ulaşmış ve o zamana kadar yapılan uygulamaların yalınlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Geçen kırk dört ay içinde Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve NATO tarafından uygulanan kriz çözüm karar ve yöntemlerinin yetersizliği kesin olarak anlaşılmış ve Bosna'da kalıcı sonuçların alınabilmesi için, o zamana kadar uygulanan metodların değişmesi gerekliliği de zorunlu hale gelmiştir.

Son Gelişimler ve Dönüm Noktası

Bosna-Hersek'teki askeri ve siyasi durum, Temmuz ve Ağustos 1995'ten itibaren değişmeye başlamıştır. Bu genel değişim, bilhassa **Srebrenica, Seps ve Gorajde** gibi çoğunlukta Müslümanları yaşadığı ve Birleşmiş Milletlerce "**Güvenli Bölge**" olarak ilan edilen bölgelere Bosnalı Sırlarca gerçekleştirilen saldırılar sonucunda başlamıştır. Bu bölgelerin kısa sürede Müslümanlardan arındırılması; kadın ve çocukların göç ettirilmesi ve erkek Boşnakların ise toplama kamplarına götürüldükten kısa bir süre sonra kayıplara karışması dünyanın dikkatini bu bölgeler üstünde toplamıştır. Buralardan kaçmayı başaran kurbanlar ve örgü tanıklarının Sırların gerçekleştirmekte oldukları büyük katliamı çeşitli Dünya yardım örgütlerine ve Birleşmiş Milletler kuvvetlerine aktarmaları üzerine Dünya Kamuoyunda çok büyük tepkiler oluşmuştur. İşte, Bosna Krizindeki dönüm noktası da bu olaylardan sonra şekillenmeye başlamıştır(1).

Srebrenica ve Zepa'nın düşmesi ve tehlikenin Bihaç kaplarına dayanması üzerine Bosna ve Hırvatistan Cumhurbaşkanı ülkeleri arasında bir askeri işbirliği sağlamak amacı ile Temmuz 1995'te

Split şehrinde biraraya gelerek bir protokol imzalamışlardır. Bu dayanışma ve güvencenin sağlanmasından sonra her iki tarafta Bosnalı Sırlara kaybetmiş oldukları topraklarından bazılarını geri almayı ve buraları Sırların kontrolünden kurtarmayı başarmışlardır.

Bosna içinde bu askeri gelişmeler olurken, aynı haftalarda buna eşzamanlı olarak **Batı Temas Gurubunu** teşkil eden beş devletin Dış işleri ve Savunma Bakanları ile Bosna-Hersek'teki Birleşmiş Milletler (BM) Barış Gücü'ne askeri katkıda bulunan on bir devletin temsilcileri Londra'da acil bir konferans için toplanmıştır. Srebrenica ve Zepa'nın düştüğü aylardaki askeri gelişmeler ve Barış gücü uygulamalarında ortaya çıkan güçlükler, Birleşmiş Milletlerle NATO arasında o zamana kadar kullanılmakta olan "**dual key policy**" yani "**çifte anahtar**" politikasının ne kadar hantal bir uygulama olduğunu kesinlikle ortaya çıkartmıştır. Yine bu sebeple savaşı durdurmaya yönelik- birçok askeri operasyonun etkisiz hale geldiği ve hatta fiyaskoya dönüştüğü görüşü ağırlık kazanmıştır. Başlangıçta, **Çifte anahtar politikası** BM ile NATO güçlerinin birbirini denetlemesini amaçlayan ve BM'lere daha çok söz hakkı taniyan bir sistem olarak geliştirilmiştir. Herhangi bir hava taarruzu veya hava hareketında her iki grubun hem hedefler, hem de saldırının süreci ve kapsamı konusunda mutabakata varmasını öngörmekteydi. Bu dolaylı ve her seferinde pek çok kişinin aynı konuda mutabakatını şart koşan ve çok yavaş işleyen bir sistem olan "çifte anahtar politikası" Bosna - Hersek'te o zamana kadar girilen tüm askeri işlemleri için büyük sıkıntı yaratmıştır. BM genel sekreteri Butros Gali tarafından büyük bir inatla yürütülen ve her türlü olumsuz sonuca rağmen değiştirilemeyen bu uygulamanın artık zamanını çoktan yitirdiği de tartışmasız bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır.

Sırp saldırganlığı, Sırların bütün BM'ler kararlarını hiçe saymaları, insan haklarını ihlal etmeleri ve BM'ler güvenli bölgelerini ihlal hatta istila etmeleri karşısında, uluslararası güçlerin Sırlara karşı "**hatırı saydır ve kesin sonuç alabilecek bir vuruş yapmalarını önleyen ve Sırlara gereken cevabın verilmemesine sebep olan**" yaptırımların bu hantal uygulamanın sebep olduğu büyük çoğunlukla kabul edilmeye başlanmıştır.

Bu uygulamaların yetersizliği ve olumsuz etkileri ile BM-NATO ilişkisi içindeki ikilemlerin kabulünden sonra meydana gelen sonuç **veto yetkisinin BM'ler genel sekreterinden alınarak, NATO karar**

merkezine devredilmesi olmuştur(2). Bu kararın etkileri pek çok alanda kendisini hissettirmiş ve derhal önemli kesin sonuçların alınmasını sağlamıştır.

Yeni ve etkili gelişmeler şöylece sıralanabilir: BM bünyesinde yeni bir çevik kuvvet ünitesi yaratılarak Bosna'nın merkez kısmında bulunan İgman dağı üstündeki üslerle yerleştirilmiştir. Ayrıca, uygulanacak olan tüm NATO hava saldırılarının plan ve uygulama mesuliyetlerinin tamamen NATO merkez kumandanlığının sorumluluğuna verilmiştir. Böylece, kesin sonuçların alınabileceği hareket serbestisine imkan sağlanmıştır.

Bu gelişmelerin hemen ardından **İslam Konferansı Teşkilatı** üye devletlerinin Dışişleri Bakanları **İslam Ülkeleri Temas Grubu'nun** sekiz üyesi ile birlikte olağanüstü bir toplantı gerçekleştirerek, bunca aydır Bosna-Hersek'e haksız olarak uygulanmakta olan uluslararası ambargo'yu bundan böyle tanımadıklarını ilan etmişlerdir. Bundan kısa bir süre sonra da Amerikan senatosu pek çok yönleri ile oldukça hafifletilmiş bir silah ambargosunu artık Bosna-Hersek'e karşı uygulamama kararını almıştır. Ağustos ayında ise eski Yugoslavya'da devam etmekte olan savaşın durdurulması ve barışın sağlanabilmesi için yeni bir barış planı teşebbüsü ile barış girişimlerini üstlenmiştir. Bu aşamadan itibaren inisiyatif tamamen Amerikanın eline geçmiş ve Amerikan diplomatlarının savaşan taraflar ve tüm temas gurubu üyeleri arasında başlattığı **mekik diplomasisi** metodu ile bu yeni barış planının tanıtımı yapılmıştır.

Adeta bir çığ gibi birbiri ardından gelen bu gelişmeler ve alman kararlar, dünya kamu oyunun değiştiğinin ve dünya milletlerinin Bosna'daki insanlık dışı davranışlara daha fazla sabır göstermeyeceğinin iyi bir göstergesi olmuştur. Sırp saldırganlığının tolerans ölçülerini fazlası ile aşmış olması; Sırların BM askerlerini direklerle kelepçelemek gibi tutumlardan, BM güvenli bölgelerine saldırmaya kadar her türlü yasak ve kuralların çiğnenmesi ve sonrada büyük ölçüde bir soykırımını Srebrenica ve Zepa'da gerçekleştirmesi sonucunda sabır ölçüleri sınır duvarına ulaşmıştır. 28 Ağustosta Saraybosna üzerine düzenlenen Sırp saldırıları da "bardağı taşıran son damla" olmuştur. Suplar kendi yaptıkları saldırıları Boşnaklar üstüne yıkmak için çok gayret etmişlerse de BM'lerin yaptığı dikkatli incelemeler sonunda Saraybosna'ya yapılan havan topu saldırısının *hiç şüphe götürmez*

şekilde Bosnalı Sırplar tarafından gerçekleştirildiği ortaya çıkarılmış ve ispatlanmıştır.

Sırpların gerçekleştirdiği bu Saraybosna pazar-yeri bombalamasına karşın NATO "**Operation Deliberate Force**" yani "**İhtiyati ve Kasıtlı Vuruş Operasyonu**" anlamına gelen hava akınlarını başlatmıştır. Bosna hudutları içerisinde, daha önceden belirlenen ve Bosnalı Sırplara ait olan önemli ve stratejik askeri hedeflere seri halinde ve arkası arkasında hava akınları düzenlenmiştir. Bu akınlar 14 Eylül'e kadar yani yaklaşık iki hafta boyunca devam etmiştir. NATO hareketinin ne derece ciddi ve kararlı ve kasıtlı olduğunu sonunda fark ve kabul eden Sırplar, BM'ler kararlarına uymaya ve ağır silahlarını Saraybosna'nın 20 Km. uzağına çekmeye zorlanmışlardır. Bu taahhüdü yerine getireceklerini söz vermeleri ve uygulamaya koymalarından sonra bombardımanlar durmuştur. Eylül ayının ortalarından itibaren de Amerikan Özel temsilcisi, Richard Halbrook tarafından "incremental step-by-step approach" yani "adım-adım arttırma yaklaşımı" metodu uygulanmaya konmuştur. Halbrook tarafından yürütülen temeslerde ve yapılan her görüşmede dozu ve kapsamı artırılan konular ve konuşmalar sonucunda taraflar Cenevre'de bir araya gelerek aralarındaki anlaşmazlıkların ana noktalarını tespit etmeye razı olmuşlardır. Yani, en azından prensipler üstünde bir anlaşmaya varmaya rıza göstermişlerdir(3).

Dayton Barış Uzlaşmasının Gerçekleşmesi

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Bill Clinton 5 Ekim 1995 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Bosna'da altmış günlük bir ateşkes'in başladığını Washington'da ilan etmiştir. Hemen ertesi gün yani 6 Ekim 1995 günü Roma'da toplanan 12 kişilik yeni bir **Eski Yugoslavya Olayları için Konsültasyon Grubu** bu ateş-kes'i teyit etmiş ve ilgili mercilere ve dünya kamu oyuna duyurmuştur. Bu yeni kurulan Konsültasyon grubu Amerikanın uygulamaya koyduğu "adım, adım arttırma yaklaşımının bir parçası ve dolayısıyla önceden hesaplanıp, planlanmış bir uygulama yönteminin gerekli bir safhası olarak gerçekleştirilmiştir. 12 kişilik bu yeni konsültasyon gurubu, yeni bir delegeler gurubu değil de **devlet başkanları** seviyesinde bir toplantı olarak hazırlanmış ve uygulanmıştır. Dolayısıyla burada verilen sözler ve alınan kararlar tamamen enternasyonal nitelikte olup, derhal uygulanmaya

konmuştur. Dolayısıyla 12 Ekim 1995 tarihinden itibaren de Bosna-Hersek hudutları içindeki her yerde "ateş-kes" etkin bir şekilde uygulanmaya konmuştur.

İşin bu aşamasında yeni bir **Peace Implementation Force (PIF)** yani **Barış Uygulama Gücü (BUG)** tesis edilmiş ve NATO komutası altına yerleştirilmiştir. BUG on iki ay için kurulmuş bir kuvvet olup, üstlendiği görevleri ve hedeflerini gerçekleştirmek için 70,000 kişilik bir personel kadrosuna sahiptir. Ateşkesin tüm Bosna'da uygulanmaya başlaması ve özel Barış Uygulama gücünün ihdas edilmesinden hemen bir hafta sonra yani 19 Ekim 1995'te o zamana kadar Bosna'da görev yapan özel temsilci Yasushi Akashi ve BM'ler özel arabulucusu Thorvald Stoltenberg ve BM kuvvetleri kumandam general Smith görevlerini devrederek Bosna'dan ayrılmışlardır. Bu kişilerin yerlerini ve görevlerini Bosna'daki yeni uygulamaları gerçekleştirecek yeni takımın üyeleri almıştır(4).

Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan cumhurbaşkanları 1 Kasım 1995 tarihinde Amerikanın Ohio eyaletinde bulunan Dayton'un hemen dışında bulunan Wright-Patterson Hava Kuvvetleri üssü'nde toplanmışlardır. Bu toplantı, Amerika Birleşik Devletlerinin daveti üzerine ve Amerikanın destekleyip öne sürdüğü barış şartlarını görüşmek ve dört yıla yakındır Bosna'da devam etmekte olan savaşa bir son vermek amacı ile yapılmış olan bir davetti. Dayton da ki toplantı tam 21 gün devam etmiştir ve bu dönem zarfında çok zor ve gergin anlar yaşanmıştır. Özellikle, toprak oranlarındaki değişiklikler üzerinde büyük tartışmalar olmuş ve uzlaşma imzadan 48 saat önce adeta iptal noktasına ulaşmıştır.

Bütün bu güçlüklerle rağmen Dayton'da çok enteresan bazı diğer gelişimler de yer almıştır. Mesela bir çok konuda **ilkler başarılmıştır**. Bunlardan bazıları şunlardır.

* Atina'da 1993'te bir araya gelen fakat hiçbir netice alamayan bu üç cumhurbaşkanı, 1995'in Eylül'üne kadar savaştıktan sonra ilk defa olarak tekrar bir araya gelmeye razı olmuşlardır. Bu defa, gerçekleşen bu toplantıdan olumlu bir sonuç çıkmıştır.

* 1992'den beri devam etmekte olan Bosna savaşında, Amerika Birleşik Devletleri ilk defa olarak aktif bir rol yüklenmeye rıza göstermiş ve bu konuya esaslı bir çözüm getirmek amacı ile ilk defa kesin bir kararlılıkla barış girişimlerini başlatmıştır.

* Rusya Federasyonu, Bosna'da barışın sağlanması için 2000 asker yollamaya razı olmuştur. Barış gücü içinde çalışacak olan bu askeri personel ilk defa

olarak direkt NATO kumandasında görev almak üzere konuşlandırılmışlardır. Her ne kadar, bunlar daha çok destek kuvvetler grubunda bulunuyorsa da, bu ölçüde bir işbirliği ilk defa olarak gerçekleşmiştir. * En önemli "ilk" de, Dayton konuşmalarının sonucunda ortaya yürütme ve başarı şansı olan bir plan ve bunu destekleyen prensipler çıkmıştır. 1992'den bu yana yapılan birçok girişimler, planlar hiçbir sonuç vermemiş veya son derece taraflı olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla bahsi geçen bu çalışmalar boşa geçirilmiş zaman kadar faydasız olmuş ve bunlardan hiç bir sonuç alınamamıştır. Zaten pek çoğu da Bosna'nın şartlarına uymayan, gerçekçi olmayan tekliflerdi. İlk defa olarak Dayton'da yapılan görüşmeler bir sonuca bağlanmış ve 21 Kasım 1995 tarihinde **Dayton Uzlaşması** her üç lider tarafından parafede edilmiştir. Yine burada, her üç liderden de, Aralık 14'te Paris'te toplanacak olan Barış konuşmalarına katılma karar ve sözü alınmıştır. Dayton konuşmaları sürecinde olayın yükü Amerikalılarca taşınmıştır. Üstte sıralanan bu "ilk"ler ve daha pek çok olumlu sonuç tamamen Amerikan diplomat ve devlet adamlarının gayretleri sonucunda gerçekleşebilmiştir(5).

Dayton Uzlaşmasının Ana Kavramları ve Çatısı

Dayton uzlaşması, Eylül 1995'te ana prensipleri hazırlanan ve mutabakata varılan **Cenevre Anlaşması** üzerinde inşaa edilmiştir. Uzlaşmanın üç ana bölümü mevcuttur. Bunlar, **siyasi şartlar, toprak hakimiyetiyle ilgili şartlar ve anlaşmanın uygulanmasını düzenleyen şartlar** olarak gruplandırılabilir.

Siyasi şartlar: Bu şartlar, Bosna-Hersek'te iki federatif birim yaratılmaktadır. Bunlardan birincisi Bosna topraklarının %51'ini kontrollerinde bulunduran Müslüman-Hırvat federasyonu, diğeri ise toprakların %49'u ile Serbsca adındaki Sırp cumhuriyeti olmaktadır

Her iki federasyon da kendi kültür ve yapılarına uygun gelen komşuları ile kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmak hakkına sahip bulunmaktadırlar. Kurulacak bu bağlar ve ilişkiler hiç bir şart altında Bosna devletinin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehdit edecek veya değişikliğe uğratacak şekilde gelişmesine izin verilmeyecektir.

Bosna devleti, demokratik koşullar altında seçilmiş merkezi bir hükümete sahip olacaktır.

Saraybosna bölünmeyecek ve Bosna-Hersek devletinin başşehri olarak kalacaktır.

Bosna halkı rahatça ülke içinde dolaşabilecek ve kaçmış oldukları topraklara ve evlere dönebileceklerdir. Savaş suçluları olarak hüküm giymiş veya suçluluğu tespit edilmiş olan kimseler herhangi bir askeri veya seçimle gelinebilecek görevlere gelemeyeceklerdir. Kesinlikle askeri ve kamu hizmeti görevlerinden yasaklanmış olacaklardır. Bu madde özel bir önem taşımakta olup, özellikle Bosna Sırplarının lideri Karadžić ve Bosna Sırp ordularının kumandanı Mladić'in herhangi bir kamu hizmetinde yer almamasını sağlamak amacı ile Dayton uzlaşmasına özel olarak yerleştirilmiştir. Yukarıda adları geçen her iki şahısta Lahey Uluslararası Adalet Divanı'nca savaş suçlusu ilan edilmişlerdir.

Toprak Hakimiyeti ile ilgili Şartlar:

Bu şartlar ateş-kes ilan edildiği tarihte tarafların elinde bulunan topraklardan bazılarını Dayton uzlaşması gereği ellerinden çıkartmasını ve karşı tarafa bırakmasını ön görmektedir. Bu arada **Breko** ve **Posavina** koridorları, tarafların kendi bölgelerine rahatça geçebilmelerini sağlamak amacı ile ihdas edilmiştir. Gerek Boşnak-Hırvat ve gerekse Sırp tarafındaki bölgelerde azınlıkların oluşturduğu yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bunlar adeta düşman toprakları ile kuşatılmış bölgeler olarak ta tarif edilebilir. Yani, Sırp bölgesinde Boşnaklar ve Boşnak-Hırvat bölgesinde de Sırpolar bulunmaktadır.

Dayton müzakereleri sırasında toprak hakimiyeti ile ilgili konular ve özellikle hakimiyet konusundaki teferruat, üstünde en çok tartışmanın yapıldığı konular olmuştur. Toplantının sonuna doğru, konuşmaları adeta kopma noktasına sürükleyen hususlar da bunlar olmuştur. Hem Boşnaklar, hem de Sırpolar bu uzlaşma sonucunda *kendilerinin hak ettiğinden daha az toprakları kabule zorlandıkları kanısı ile hareket etmişlerdir*. Hırvatlara gelince, onlar Sırpoları kaybettikleri toprakların tümünü geri almayı başardıklarından, bu anlaşma sayesinde durumlarını pekiştirmeyi kendi çıkarlarına çok uygun bulmuşlardır.

Anlaşmanın Uygulanmasını Düzenleyen Şartlar

Bu şartlar çerçevesinde kararları ve prensipleri uygulayacak bir **Uluslararası Uygulama Gücü** ihdas edilmiştir. Bu yeni askeri kuvvet NATO'nun komutası altına yerleştirilmiştir. 1996'nın ilk aylarında bu yeni güç , o zamana kadar Bosna'da

görevli bulunan Birleşmiş Milletler Barış Gücü (UNPROFOR)'un yerini almak üzere Bosna'ya gelmiş bulunmaktadır. Bu yeni güce tanınan yetki ve otorite sahası, UNPROFOR'dan daha geniştir. Bu güce tanınan yetkiler arasında mültecilerin yeniden yerlerine yerleştirilmeleri, insani yardım getiren kuruluşlara destek yardımıyla bulunmak, çeşitli gruplar arasında çıkan ve çıkacak olan hudut anlaşmazlıklarına çözüm getirmek, yapılacak olan seçimler için güvenli ortamı sağlamak ve devam ettirmek, serbest seçimlerin yapılmasına olanak yaratmak ve sivil halkı tehlike ve şiddetten korumak gibi çok önemli ve hayati yetki ve görevler tanınmıştır. Bu yeni güç mensupları, Bosna'da her yere gitmek ve her türlü bölgede bulunmak hakkına sahiptirler. Sadece karada değil, deniz ve hava alanlarında, stratejik limanlarda ve geçiş koridorları üstünde tam otorite ve söz sahibidirler(6).

Dayton Uzlaşmasının Başarıları ve Eksik Tarafları

Başarılar:

Uzlaşmanın şu veya bu kısımlarından ziyade, uzlaşma ve onu takip eden anlaşmanın tümüne ve genel çerçevesine bakıldığında Bosna'da gelişmekte olan olayları anlamak ve çeşitli gelişimleri değerlendirmek daha doğru bir sonuç sağlayabilir. Alınan sonuçlar ve elde edilen başarılar şu gruplamalar içinde değerlendirilebilir:

* Her şeyden önce dört yıla yakındır Bosna'da devam etmekte olan kıyım ve kanlı savaş, nihayet durdurulmuştur.

* Bosna'ya yapılan insani yardımlar ilk defa olarak kesintiye ve engellemeye uğramadan gereken yerlere varabilmiştir.

* Boşnaklar ile Hırvatlar arasında bir uzlaşma ve işbirliği sağlayabilmiştir.

* İlk defa olarak Amerika Birleşik Devletlerini Bosna olaylarına bu kadar yakından müdahalesini ve dolayısıyla Bosna topraklarının güvence altına alınmasında Amerikanın da büyük ölçüde rol almasını gerçekleştirmiştir.

* Yıllardır birbirleri ile kıyasıya bir mücadele içinde olan tarafların sonunda ilk defa olarak birbirlerine karşı biraz daha esnek olmalarını sağlamıştır.

* Lahey Yüksek Adalet Divanının işlerini layiki ile yapabilmesi için gereken desteği vermeyi öngörmüş ve yıllardır adeta "kanunsuzlar diyarı" gibi yaşayan bu bölgeye yeniden hukukun üstünlüğünün ve adaletin getirilmesini sağlamıştır.

* Bosna Devletinin askeri gücünün kuvvetlendirilmesi ve bölgedeki diğer askeri güçlerle kıyaslanabilecek duruma getirilmesi konusunda NATO'nun kesin kararını ve taahhüdünü sağlamıştır.

* Bosna devletine ve Boşnaklara ait güçlere destek verirken Bosnalı Sırlara ait olan askeri güçleri de kontrol altında tutmak ve onların da diğerlerinin zararına olacak şekilde kuvvetlenmelerine mani olmak için gerekli tedbirlerin alınmasına devam edilmesini sağlamıştır.

Eksik ve Yetersiz Olan Taraflar

* Her ne kadar bu uzlaşma ve onu takip eden anlaşma Bosna-Hersek'in resmi hudutlarını uluslararası düzeyde korumayı sağlamışsa da, ateşkes zamanında tarafların elinde kalan toprakları büyük ölçüde olduğu gibi kabul ve tescil ederek bu durumun bir statüko haline gelmesine de sebep olmuştur.

* Bosna-Hersek'in içinde iç politika ve çekişmeler sonunda çeşitli etnik bünyeler arasında oluşan iç bölünmeyi resmileştirmiş ve savaştan kurtarılan Bosna'nın biri Müslüman ve Hırvatlardan, diğeri de Bosna'lı Suplardan oluşan iki ayrı bölümle yaşamına devamı resmileştirmiştir.

* Bosna devleti içinde birbirinden ayrı iki oluşumun varlığını kabul etmek sureti ile Müslüman Boşnaklara *hayat hakkı ve bir toplum olarak bir devlet içinde devam etmek imkanı sağlanmıştır*. Ortaya çıkan bu toplum çok daha homojen olmakla beraber, sayıca ve toprakça çok daha düşük bir birim olarak varlığını sürdürmek durumunda bırakılmıştır. Bu durumun ne kadar vahim olduğu özellikle 1992'de savaşın başladığı zamanla mukayese edildiğinde ortaya çıkmaktadır.

* Boşnakların Hırvatlarla bir birim oluşturmalarının bir diğer sonucu da eski Yugoslavya'da ve eski Bosna-Hersek topraklarında *tamamen bağımsız bir Müslüman Boşnak devletinin kurulması* etkin bir şekilde önlenmiş ve Boşnaklara yaşam hakkı ve güvencesi ancak Hristiyan Hırvatlarla bir federasyon yapmaları halinde tanınmıştır.

* Bosna-Hersek'in orijinal yapısında her üç grup, yani Boşnak, Hırvat ve Sırlar birlikte yaşamaktaydılar. Bosna bağımsızlığını ilan ettiği yıllarda bu yapı ve yaşamı devam ettirmek istek ve azminde idi. Buna rağmen, gösterilen tüm tolerans ve esnekliğe rağmen savaş ve toprak kavgaları durdurulamamış, Boşnaklar kendilerine karşı girilen *etik ve dini temizlik* gibi çağ dışı olaylardan kendilerini ve topraklarını kurtaramamışlardır.

Sonuçta, gerek Hırvatlar ve gerekse Sırpalar, Boşnaklardan çok daha fazla toprağa sahip olmuşlardır. Durum adaletsiz de olsa Müslüman Boşnaklar sonuçta hak ettiklerinden çok daha az topraklarla kifayet etmek durumunda kalmışlardır. **Kısacası Boşnaklar hayatta kalabilmek için çok ağır bir diyet ödemişlerdir.** Nitekim, Bosna cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç, Dayton uzlaşmasını imzalamadan önce Boşnaklar olarak ulaşılan durumu çok etkin ve özlü biçimde şöyle tanımlamıştır: **"Bu adil bir barış olmayabilir ama her ne olursa olsun bu barış, savaşın devam etmesinden daha adil bir durumdur. İçinde bulunulan şartlar çerçevesinde de bundan daha iyi bir barışın sağlanması mümkün değildir"**(7).

Genel olarak bakıldığında, Bosna savaşından yenik veya mağdur olarak çıkanların sayısının hiçte az olmadığı görülür. Bunları da bir kaç kategoriye ayırmakta yarar vardır:

* **Fiziki olarak mağdur olanlar:** Bunlar ölenler, yaralananlar, mağlul olanlar, evsiz -barksız kalanlar olarak sıralanabilir.

* **Ruhen ve aklen mağdur olanlar:** Bu grupta en çok çocuklar bulunmaktadır. Yaşanılan vahşet, bitmek bilmeyen korku ve ölüm bu genç dimağlarda büyük tahribatlara yol açmıştır.

* **Manevi değerlerini yitirerek toplumları mağdur edenler:** Burada kast edilen fiziksel olarak mağdur edilenlerden öte, *kendi hırsları ve tatmin olunmaz siyasi açlıkları ile* yüz binlerce hatta milyonlarca kişinin acı çekmesine, ölmesine veya her şeyini yitirmesine sebep olan politikacı liderlerdir.

* **Prestijini kaybeden Uluslararası Organizasyonlar:** Bunlar içinde özellikle Birleşmiş Milletler hem prestijini, hem de güvenilirliğini kaybetmiş bulunmaktadır. Bunda en büyük etken, teşkilatın başında bulunan etkisiz ve gerektiği gibi doğru karar veremeyen bir genel sekreterin, yani Butros Butros Ghali'nin bulunmuş olmasıydı. Nitekim Dayton uzlaşmasında sağlanan ilk şeylerden bir tanesi de Bosna konusunda tüm yetkilerin bu genel sekreterden alınmış olmasıdır.

* **Avrupa Devletleri:** "kaybedenler" arasında sayılacak gruplardan birisi de dört yıla yakındır, çeşitli şekillerde Bosna krizine müdahale eden, Barış görüşme turları düzenleyen, Barış Koruma gücüne asker gönderen ama sonra gerektiği zaman gereken müdahaleyi yapmayı başaramayan Avrupa devletleridir. Bunlardan pek çoğu "arabuluculuk" faaliyetleri sırasında Bosna'daki gelişimleri kendi siyasi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye

çalışmışlardır. Sonunda, yapılanlar Dünya kamu oyunca açıkça anlaşılmiş bulunmaktadır.

Dayton Uzlaşması: Hakiki Çözüm mü, Yoksa Bir Serap mı?

Bütün bu bahsedilen problemlerin yanı sıra ortada diğer bazı problem ve zayıf noktalar mevcuttur. Mesela, gerek Bosna'da ve gerekse Sırbistan'da ekonomik sıkıntılar had safhalara ulaşmış durumdadır. Bu ekonomik problemlerin üstüne hızla eğilinmez ise bunlar kısa bir gelecekte yeni ve tehlikeli anlaşmazlıkların ve huzursuzlukların kaynağı olabilir.

En büyük sıkıntı ve huzursuzluk kaynağı ise genel olarak bölge insanların çoğuna hakim olan **adaletin gerçekleşmediği hissi** ve bu durum karşısında hiç bir şey yapamama durumunda bulunmak kısacası **aciz ve çaresizlik hissidir.** Olayların gelişimi bunca fedakarlıktan sonra doğru ve haklı olanın değil de **kuvvetli olanın** kazandığını göstermiş ve bu durumda **kuvvet, hakkı yenmiştir.** Hukuk ve adalet umutların çok gerisinde kalmıştır. İşte bu durum ve bu ruh-hali ileride çok çabuk alevlenecek bir ortamı adeta kül altına itmiş fakat için-için yanmaya devam etmesini önleyememiştir. Büyük bir ihtimalle, ilerki yıllarda bu aynı gruplar arasında ki çatışmalar bu kaynaktan kuvvet alacaktır.

Böylesine karışık bir ortamda, barış şartlarının uygulanması ve kararlaştırılan zaman takvimi içinde gerçekleşmesini sağlamak için görevlendirilen NATO güçleri kifayetsizdir. Bu sayı, ne uygulamaya, ne de denetlemeye yetmemektedir. Bosna içinde ki çeşitli guruplar kendi içlerinde silahlı güvenlik güçleri barındırmaya ve kullanmaya devam etmektedir. Bu tip güçlerin devamı gelecekte bitmemiş bazı hesaplaşmaların tamamlanması veya bitmediğine inanılan bazı işlerin gerçekleştirilmesinde kullanılabilecek potansiyel kaynaklardır.

Üstü kapalı da olsa, Avrupa devletlerinin Amerika Birleşik Devletlerinin Bosna'daki başarısına karşı duydukları kıskançlık, önümüzdeki aylarda normal hayata dönüş geçiş döneminde beklenmeyen pürüzler yaratabilecek potansiyeldedir. Bosna'nın yanı sıra diğer bölgelere de çeşitli şekillerde aksedebilecek durumdadır. Balkanlar, yüzyıllardır Avrupa devletlerinin kendi politik güçlerini kullandıkları, kendi etkilerini hissettirdikleri ve burada ki küçük devletleri kullanarak daha kapsamlı politik oyunlara giriştikleri bir bölgedir. Belki de ilk defa bölgeden ve hatta Avrupa'dan

olmayan, kararlı ve yapıcı bir kuvvetin bu bölgede başarılı oluşu eski Avrupa güçleri için pek de hoş giden bir durum yaratmamaktadır. Adeta *kendi arka bahçelerinde, kendi güçlerinin adeta çekilip, kurumaya yüz tuttuğunun bir göstergesi halinde ifadesini bulmaktadır.*

Dikkatle üstünde durulması gereken diğer bir hususta, Bosna krizi dolayısıyla Rusya Federasyonunun Balkanlarda yeniden ve oldukça önemli bir şekilde ilgilenmesi ve oradaki olayların içine daha etkin bir biçimde dahil olmasıdır. Tarih boyunca Rusların güneydeki Slav soydaşları ile yakın ilişki ve dayanışma kurma çabaları hatırlanacak olursa, bu yem gelişmelerin Ruslar açısından ne kadar avantajlı olduğu da ortaya çıkmaktadır. Balkanlar da halihazırda mevcut en kuvvetli askeri güçte Sırbistan ve Karadağ'dan meydana gelen Yugoslav Federasyonunun elinde bulunmaktadır. Slavlıklarını en çok vurgulayan ve kendilerini en saf güney Slav'ı kabul eden bu grup, gerek BM Güvenlik Konseyinde ve gerekse Tuna nehri üzerinden yasaklara ve uluslararası ambargoya rağmen daima Rusya'nın ve Rusların yardımını ve desteğini almış bulunmaktadır. Bu sebeplerle ki gelişmeler incelenirken işin bu boyutlarına da dikkatle bakmak icap etmektedir. Bir taraftan Rus, diğer taraftan Yunan desteğini alarak tüm uluslararası baskılara ve BM barış gücü kararlarına karşı meydan okuyan Sırp'ların hangi şartlar altında ve ne kadar süre daha anlaşmalarına sadık kalacakları dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Balkanlar da ki siyasi dengelerin nasıl kurulacağı, nasıl gelişeceği ve hangi potansiyel tehlikelerle karşı karşıya olduğu, hemen bu dönem içinde çok dikkatle gözlenmesi ve kontrol altına konulması gereken bir husustur.

Dayton uzlaşması ve onu takiben Paris'te imzalanan barış anlaşması muhakkakki bölgede uzun süredir beklenen barış ve sükûneti getirmeyi başarmıştır. Balkanların ihtiyacı olan huzur ve barışta ancak bu şekilde sağlanabilecektir. Sağlanan bu sükûnete rağmen, daha şimdiden pek çok huzursuzluğun tohumları ve ileride çıkacak çatışmaların alt sebepleri şekillenmeye başlamıştır. Balkan toplumlarının toplumsal şuurlarında yapılan haksızlıkların veya adil biçimde çözülemeyen mücadelelerin hatıraları ve bıraktığı izler, gelecek yıllarda mühim sorunlar olmak üzere kök salıp, filizlenmeye başlamışlardır bile. Bunlar içinde en önemlisi de *Boşnakların şuuraltında ve vicdanlarının derinliklerinde hala tatminkar olarak cevaplandıramadıkları büyük adaletsizlik ve mağduriyet durumudur.* Kökü çok derinlerde olan bu

hissi durumun düzelmesi ve verdiği acının iyileşmesi oldukça uzun bir süre gerektirecektir. Çünkü ıstırap ve yaranın kaynağı derin, tedavi metodu ise çok işlememektir.

Uygulamalara gelince, uygulamaları gerçekleştirmekle yükümlü olan güç, ihtiyaç duyulandan daha az sayıda ve kısıtlı bir konumdadır. Uygulamalar adeta *yokuş yukarı* bir çaba gerektirmektedir. Belirli görevli bir gurup anlaşmayı icabına göre uygulamaya çalışırken pek çok diğer kişi ve odaklar da bunun tam tersini yapmak çabası içindedirler çünkü barış bu gurupların çıkarlarına ters düşmektedir. Bunun yanı sıra birçok kişi için kavga etmek, birbirini mahvetmek, karşılıklı oturup anlaşmaktan ve uzlaşma yapmaktan daha zor gelmektedir.

Bütün bunlara ilaveten, dört yıla yakın zamandır birbirleri ile savaşmakta olan taraflar birbirlerine inanıp, güvenmeyi zor bulmaktadırlar. Bu savaş yıllarında yapılan insan hakları ihlalleri ve soykırımları tarafların kolayca unutabileceği olaylardan değildir.

Gelişmelerin iyi tarafına bakılacak olunursa barışın ve huzurun gelmesi ile bu bölgeye gelmeye başlayacak olan ekonomik yardım paketleri ve desteğinin hazır olmasıdır. Ekonominin yeniden yapılanmaya başlamasıyla, şahısların ve gurupların gelir düzeyinin artması ile toplumda huzurun artması arzu ve ümit edilen sonuçlar arasındadır. Umulan, yaşam ve huzurun zamanla ideolojik veya ütopyik çekişmelerin üstüne çıkabilmesi ve zamanla toplum içinde daha etkin faktörlerin haline geçebilmesidir. Bu ekonomik gelişim faktörünün de tehlikeli bir yönü mevcuttur. Bu da ekonomik yapılanma ve kalkınmada istenilen eşit dağılım ve guruplar arası işbirliği sağlanamazsa ve guruplar kendilerine verilen desteğin adil olduğuna inanmazlarsa, bu sefer ekonomik sebepler guruplar arasında bir uçurum yaratmaya sebep olabilir.

Yeni girilen bu barış sürecinin bir de kişileri etkileyen yönü mevcuttur. Savaş sırasında şartların çok elverişsiz ve baskıların yoğun olması sebebi ile bastırılan veya o kadar dikkat çekmeyen **kişisel çekişme ve yarışmalar**, bu barış dönemi içinde su yüzüne çıkmaya ve liderler arasında kişilik mücadelesini arttırmaya başlamıştır. Bu durum Hırvatlardan ziyade Boşnaklar ve Sırp'lar arasında daha çok görülmektedir.

Bosna'da birlikte yaşayan çeşitli etnik guruplar arasındaki etnik çatışmalar ve buna sebep olan anlaşmazlıklar hiç bir şekilde çözülmüş değildir. Tam aksine etnik çatışmalar, bu guruplar

arasında zaten mevcut bulunan dini ayrılıklarla da pekiştirilmiş ve birlikte kuvvetli bir alt akım olarak toplumlara hakim olmaya devam etmektedir.

Uygulamada ilk defa ortaya çıkan pürüzlerden birisi de **Mostar** şehrinin durumudur. Mostar şehri üstündeki anlaşmazlıklar, Hırvat-Boşnak işbirliği için kurulan federasyonu tehlikeye düşürecek hale getirmiştir. Boşnaklar bu tarihi şehri bir bütün olarak tutmak ve o tarihi Osmanlı köprüsünü yeniden yaptırarak şehri eski kişiliği içinde yaşatmak istek ve azmini sergilerken, Hırvat gurupları, Hırvat belediye başkanının da yardımıyla Mostar'ın iki ayrı bölümden oluşmasını ve Hırvat ve Müslüman Boşnakların ayrı ayrı yerleşim birimleri içinde yaşamalarını tercih ettiklerini ifade etmektedirler. Halbuki Dayton uzlaşmasına göre Mostar şehri birleştirilecek ve eski kişiliği içinde yaşatılacaktır. Şu günlerde Mostar, Hırvatlarla Boşnaklar arasında en büyük huzursuzluk kaynaklarından birisidir.

Arazilerin kontrolü ve yeni belirlenen iç hudutların ihlal edilmemesi Bosna uygulama gücünün başlıca problemleri arasındadır. Bir diğeri de bu alanlarda serbestçe dolaşabilen kişiler arasında savaş **suçularını** tespit etmek ve yakalanmalarına yardımcı olmak konusudur. Savaş suçularının yakalanması ve Lahey Adalet Divanına sevk edilmesi konusu zaten barış sürecini nerede ise mahvolma noktasına kadar sürüklemiştir. Bu suçlulardan sekiz

tanisini tanyıp yakalayan Bosna Hükümeti, onları Lahey'e göndermeden dıştan gelen büyük baskılar sonucunda ve barış sürecini kurtarmak için bir kısmını serbest bırakmak durumunda kalmıştır. Bu olay, yukarıda izah edilen toplum vicdanında derin iz bırakan yaralar ve isyandan yaratan faktörler arasında sayılabilecek örneklerdendir. Tabiatıyla, bu çok tehlikeli bir başlangıç da sayılabilir.

Dayton uzlaşmasının ve Paris anlaşmasının tüm olumlu ve yapıcı taraflarına ve bölgeye getirdiği barış sürecine rağmen, olayların tümü incelendiğinde **hakiki bir barışın henüz uzaktaki bir serap** gibi olduğunu kabul etmek gerekir. Böylesine uzak görünmesine rağmen olayın ümit verici bazı yönlerinin de olduğu muhakkaktır. Bunlar da **artık bölgede barış ve sükunetin sağlayacağı pratik ve gerçekçi çıkarları görebilecek ve bunlara ihtiyaç duyabilecek grupların tüm güçlülere rağmen barışı yürütme istek ve çabalarıdır.**

Barış süreci içinde barış uygulamaları da zamana ve ihtiyaçlara göre değişmek ve esneklik kazanmak zorundadır. Zaman içinde, toplum vicdan ve şuurunda ihtiyaç duyulan şeylere de yer verilecek ve onların da tatmin edilmesi yoluna gidilecektir. Ancak o zaman gruplar arasında hakiki anlamda kalıcı bir barış düşünülebilir. Bütün bunların da gerçekleşmesi için bu Barış sürecinin arkasında Amerika gibi bir gücün bulunması, ancak durumun şansını artırır. Gayretler azimle sürdürülürse belki o zaman uzaktaki serap bir gerçek haline gelebilir.

DİPNOTLAR

1. **Keesing's Record of World Events**, Ağustos 1995,s.4068.
2. **Keesing's Record of World Events**, Ağustos 1995, s.40689-92.
3. **Keesing's**, Eylül 1995, s.40735.
4. **Keesing's**, Ekim 1995, s.40780-82.
5. **Facts on File**, C.55, No.2869, Kasım 23, 1995, s.865-868
6. **Turkish Daily News**, Kasım 24, 1995,d.A.7; Washington Insight.
7. Sabah, 24 Kasım 1995, s.14
8. **Turkish Daily News**, Aralık 15 ö, 1995, s.A1 ve A4.
9. **Herald Tribune**, Aralık 1-2,1995, s.1-6.
10. **Keesing's**, Kasım 1995, s.40830-32,
11. **SWB** (Summary of World Broadcast), Kasım 23, 25,27.28 ve 29.
12. **Turkish Daily News**, Kasım 23, 1995,s.B1 ve B3.
13. Donald FORBES, "Most Have Lost In Former Yugoslavia Crisis", Reuter'den tercüme edilen bu makale Turkish Daily News Gazetesinde yayınlanmıştır. Kasım 23, 1995, s.B1.